

Úvodní poznámka k čištění uměleckých děl

Zdeněk Vácha | NPÚ, ú. o. p. v Brně

Motto 1 | „Je přehlíženo, že nic není pro pěkný vzhled zhoubnější, dokonce samotnou existenci nebezpečnější, jako vliv cizích látek, jež ulpívají v podobě špíny a prachu na hmotě památky či sochy a takto neomezují pouze při vnějším pohledu, ale škodí všemi možnými rozkladnými procesy.“ (Prof. Alexander Bauer, 1885)

Motto 2 | „Ty skopové hlavy věří, že umění tkví uvnitř těch postav. Umění ale sedí právě v kůži, na povrchu.“ (Učitel malíře Maxe Slevogta /1868–1932/ komentující „čištění“ – odírání a osekávání povrchu kamenných soch bamberského dómu)¹

Samo vyslovení slovního spojení *čištění uměleckých děl* může vyvolat různé konotace. U restaurátorů se patrně bude nabízet přímá souvislost s procesy, jež z výrazových či ryze technických důvodů vedou k odstraňování nečistot, degradovaných povrchových vrstev či obecněji produktů procesů stárnutí, což bývá často základním předpokladem rehabilitace díla po stránce výtvarné i materiálové. Při restaurování jde prakticky vždy o prvotní krok odstraňující nežádoucí důsledky existence díla v čase, pomíneme-li pro tentokrát nějaké jednorázové vandalské počiny. Čištění je spolu s patinací tématem již od antiky, na což bylo v odborné literatuře již obsáhle upozorněno; patina, ať již přirozená nebo umělá, je s čištěním uměleckých děl po celou historii od starověkého Řecka po dnešek nerozlučně spjatá.

U památkářů se při použití slovního spojení *čištění uměleckých děl* může však spíše vynořit z povědomí spojení s neblahým obdobím puristického „čištění“, jež nejenže likvidovalo autentický vzhled památky i nezastupitelnou historickou informaci obsaženou v jejích povrchových úpravách, zároveň však – kupříkladu u kamene – často přímo otevřelo dokořán dveře jeho rozpadu. Příklady bezhlavého „čištění“ ve jménu „materiálové pravdivosti“, v podstatě projev fetišismu kamene, je mnoho, stejně jako příkladů romantického „očistování“ ve jménu „slohové jednoty“, jemuž padly za oběť prvky zařízení a vybavení mnoha interiérů, a to nejenom sakrálních.

Právě rozšířená praxe „čištění“, aplikovaná povětšinou u interiérů kostelů, vedla v Británii k iniciativě, jež měla učinit přítrž tomuto řádění. Pohár trpělivosti přetekl v případě takto pozměněného kostela v Burfordu, a tak v roce 1877 založil William Morris společnost nazvanou *The Society for the Protection of Ancient Buildings*, jež dostala přezdívku *Anti Scrape Society*, tedy *Společnost proti oškrabávání*. Toto zpola žertovné označení však bylo výstižné, neboť společnost se angažovala především proti odstraňování výmalb, tedy povrchových úprav vnitřků chrámů, jež vedlo ke vzniku „sanitized version“, tedy něčeho jako jejich *dezinfikované verze*.

Nejednou je však nutné „očistit“ dílo také od předchozích intervencí restaurátorů, pokud se ukáže, že míra či povaha jejich „výtvarného vkladu“ či použité materiály jsou z aktuálního pohledu nevhodné, ba škodlivé.

Takto „očistěno“, ve smyslu odstranění „umělecké intervence“, bylo posléze i sousoší Laokóna, doplněné, či lépe řečeno postupně doplňované od doby nálezů v roce 1506. Bylo seznáno, že význam torza je nadřazen jakkoli zdařilému „dopovědění“, jež bylo nutně do značné míry fikcí. V tomto případě lze „očistění“ sousoší považovat za činnost spadající pod pojem znějící v angličtině de-restoration (francouzsky podobně – dé-restauration) a v němčině Entrestaurierung; v češtině ještě patrně kodifikované pojmenování neexistuje. Je však zřejmé, že – kupří-

kladu u středověkých nástěnných maleb, u nichž je tento fenomén patrně nejvíce probírán – jde současně o složité etické otázky: kam se odstraněním předchozího zásahu vracíme, a není-li již samotná předchozí intervence, často z předminulého století, předmětem ochrany?

Co se v tomto ohledu technologické stránky týče, je zřejmé, že v minulosti (a, žel, někdy i dnes) zůstává v restaurování značný podíl experimentu a improvizace, byť často nevědomý. Cornelius Gurlitt (1850–1838), profesor dějin architektury a významný památkář, vyjmenovává na německém Dni památkové péče (Tag für Denkmalpflege) v Düsseldorfu v roce 1902 v té době běžnou škálu prostředků na zpevnění kamene: olej, vosk, parafin, a potom také vodní sklo, fluáty a silikáty². Analogicky: pro Pilgramův portál Staré radnice v Brně (1511) je doložen zprávu z roku 1900 starší olejový nátěr (1884?), jenž měl být jednou z příčin rozsáhlého poškození, a Josef Axmann zmiňuje rovněž jeho fluátování před 1. světovou válkou. Axmannův záměr restaurování z roku 1923 potom obsahuje návrh odstranění nátěrů chemickou cestou, tj. louhováním čerstvě hašeným vápnem, v „choulostivějších detailech“ louhovým roztokem a v případě fermežových skvrn chlorovým vápnem³.

Již samotný Gurlittův výčet převládajících konzervačních prostředků pro kámen na přelomu 19. a 20. století a Axmannova škála prostředků pro odstranění nátěrů v konkrétním případě ukazují, že „čištění“ kamene památek dnes zcela určitě nemůže ulpívat na jejich povrchu, ale nutně se musí zabývat otázkou reziduí těchto historických postupů v hloubce hmoty.

O důležitosti a zvýšené senzitivitě vůči této oblasti restaurování svědčí, že koncem 20. století a začátkem nového tisíciletí se těmto, často značně subtilním otázkám, věnuje výraznější pozornost. Zacházením se staršími restaurátorskými zásahy se zabývaly mj. mezinárodní kongresy: *Restauration, dé-restauration, re-restauration. Colloque sur la conservation restauration des biens culturels* (Paříž 1995)⁴ a *Die Restaurierung der Restaurierung? Zum Umgang mit Wandmalereien und Architekturfassungen des Mittelalters im 19. und 20. Jahrhundert*. (Německý národní komitét ICOMOS, květen 2001)⁵.

Jako v řadě případů z dějin péče o kulturní dědictví – ať již v oblasti muzeí či památkové péče – výrazný posun k exaktnímu zkoumání nastal v období 19. století, i když se restaurování jako profese osamostatnilo již ve století předchozím. V dřívějších dobách se technologiemi zabývali často samotní tvůrčové děl, v předminulém století se postupně přechází k soustavnému specializovanému bádání.

Zatímco v Miláně vychází v roce 1866 *Vysvětlující příručka technické části umění restaurátora maleb* z pera právníka, diplomata a amatérského

restaurátora Giovanni Secco Suarda (*Il Manuale ragionato per la parte meccanica dell'arte del restauratore dei dipinti*)⁶, jež se pochopitelně nemůže vyhnout otázkám čištění, ve stejném roce publikuje ve Florencii odbornou příručku restaurování maleb Ulisse Forni, již profesionál – restaurátor místních Ufficií – *Manuale del Pittore Restauratore*⁷ (kapitoly mj.: *Come si puliscano le pitture a fresco; Come si pulisce un dipinto a tempera, Modo di pulire patine grasse*).

V roce 1885 byla proslovena a v tisku zveřejněna přednáška vídeňského profesora Alexandra Bauera, chemika, jež má prakticky stejný název jako náš dnešní seminář: *O čištění památek (Ueber Reinigung der Monumente)* – viz motto č. 1 v záhlaví příspěvku.

Bauer se jako chemik zabývá zejména znečišťujícími látkami, a to u kovů a hornin, zvláštní pozornost potom věnuje biologické degradaci kamene; v každém případě umožňuje jeho stať znamenitý vhled do analytických možností tehdejších laboratoří a repertoáru chemických prostředků pro čištění.

Když Alois Riegl, zakladatel „moderní“ památkové péče, v době, kdy v této oblasti nastala výměna „paradigmat a dogmat“ spojená s „generační výměnou“ (kolem roku 1900)⁸, poprvé jasně pojmenoval emotivní hodnotu památek danou stopami změn v čase jako *hodnotu stáří (Alterswert)*⁹, se diskutuje na téma čištění památek dostává na kvalitativně vyšší úroveň. Nejde totiž, jako prakticky po většinu 19. století a dříve, převážně o to „čím“ čistit, ale o hodnotové soudy. To však neznamená, že jde o úplné novum. Potřeba ochrany „ceněného účinku stáří“ byla v Itálii u obrazů zmiňována již v závěru 17. století¹⁰, o způsobu čištění kamene se polemizuje v roce 1776 v souvislosti s vídeňským morovým sloupem¹¹.

Významu procesu čištění uměleckých děl, tedy závažnosti tohoto počínání, si již byli vědomi zodpovědní správci obrazových sbírek či konšelé v 17. a 18. století a tuto činnost důsledně regulovali. Již před koncem 17. století se v souvislosti s čištěním obrazů v Itálii setkáváme s pojmem *lavare* (mýt) a *rifiorire* (znovu vzkvétat)¹² a Filippo Baldinucci (1624–1697), florentský biograf umělců, historik umění a výtvarník, tyto činnosti označuje jako *ne-*

snesitelnou hloupost. Ve stejné souvislosti hovoří inspektor umělecké komory amsterodamské radnice Jan van Dijk ve svém textu z roku 1758 o *neschopných pařátech a času a hlouposti* jako největších nepřátelích umění¹³.

V roce 2003 proběhla médii zpráva o sporu ředitelky florentské Galleria dell' Accademia Franky Falettiové a restaurátorky Agnese Parronchiové o způsob čištění Michelangelova Davida. Mramorová skulptura, která byla naposledy zbavena nečistot pomocí kyseliny solné v roce 1843, měla být před svým 500. jubileem opět čištěna. Falettiová se zasloužila za „mokré“ čištění pomocí zábalů, Parronchiová se zastávala čištění pouze měkkými kartáči. Do sporu se zapojila také skupina Artwatch International pod vedením prof. Jamese H. Becka z Columbia University, jež odmítala jakékoli čištění...

Spor dopadl takto: Parronchiová, varující před poškozením díla, rezignovala, nová restaurátorka Cinzia Pernigoniová aplikovala destilovanou vodu pomocí buničinových zábalů na japonském papíru, vosk ze starších dob byl extrahován pomocí lihu. Čištění (údajně za 500 000 dolarů) proběhlo a bylo včas ukončeno.

I další Michelangelovo dílo, malovaný strop a stěny Sixtinské kaple ve Vatikánu, vyvolalo již dříve polemiku v souvislosti s prozatím posledním restaurováním (1982–1994); předmětem neshod bylo opět čištění včetně odstranění „cudných“ dodatků Daniele da Volterra (po 1565).

Čištění výtvarných děl a památek vůbec v sobě obsahuje vždy tři základní aspekty: výtvarný, technologický a etický.

Takto vytvořené silové pole je proměnné, v každé jednotlivé situaci odlišné. Je proto nanejvýš náročným a zodpovědným úkolem tyto tři zřetele přiměřeně a vyváženě zohlednit.

Jeden z trendů současné péče o umělecká díla a památky, včetně jejich čištění, se dá shrnout do prosté věty: stále více se vůči tomu „jak“ prosazuje „proč“. Diskurs v oblasti čištění se také nevymyká z rámce, který vymezily otázky etického kodexu Victoria & Albert Museum v Londýně (1994)¹⁴.

K vyváženému pohledu na otázky spojené s čištěním památek jistě přispěje i tato konference, již přejí plodnou diskusi.

POZNÁMKY

1 | Citováno z: KOLLER, M; NIMMRICHTER, J.: Die Reinigung von Steinoberflächen als Restaurierproblem. Restauratorenblätter 17. 20 Jahre Steinkonservierung 1976-1996. Bilanz und Perspektiven, s. 117.

2 | Die Denkmalfpflege. Herausgegeben von der Schriftleitung des Centralblattes der Bauverwaltung. Schriftleiter: Otto Sabrazi und Friedrich Schulze. IV. Jahrgang. 1902. Berlin. Verlag von Wilhelm Ernst & Sohn, s. 101

3 | VÁCHA, Z.: K metodě restaurování Pilgramova portálu Staré radnice v Brně v letech 1996–1997. Zprávy památkového ústavu v Brně 3/1999, s. 57.

4 | Restauration, dé-restauration, re-restauration. Colloque sur la conservation restauration des biens culturels. 4e colloque de l'Association de Restaurateurs d'Art et d'Archéologie de formation Universitaire Paris 1995 (sborník, Paříž 1995).

5 | Die Restaurierung der Restaurierung? Zum Umgang mit Wandmalereien und Architekturfassungen des Mittelalters im 19. und 20. Jahrhundert. Matthias Exner und Ursula Schädler-Saub (Hrsg.), München 2002.

6 | SUARDO, Giovanni Secco: Il Manuale ragionato per la parte meccanica dell'arte del restauratore dei dipinti. Milano 1866.

7 | FORNI, Ulisse: Manuale del Pittore Restauratore. Firenze 1866.

8 | BRÜCKLER, T: Thronfolger Franz Ferdinand als Denkmalpfleger. Die „Kunstakten“ der Militärkanzlei im Österreichischen Staatsarchiv (Kriegsarchiv)]. Böhlau Verlag 2009.

9 | RIEGL, A: Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und Entstehung. Wien und Leipzig 1903; česky: Moderní památková péče. Praha 2003.

10 | KOLLER, M.: Reinheit und Kunst. Die Reinigung in der Konservierung und ihre Vorgeschichte. Restauo 2/2013. s. 28.

11 | Cit. v pozn. 1, s. 117.

12 | Cit. v pozn. 10, s. 30; tyto pojmy obsahuje Baldinucciho umělecký slovník *Vocabolario Toscano dell'Arte del Disegno, nel quale si esplicano i propri termini e voci, non solo della Pittura, Scultura & Architettura; ma ancora di altre Arti a quelle subordinate, e che abbiano per fondamento il Disegno* z roku 1681.

13 | Cit. v pozn. 10, s. 30.

14 | http://media.vam.ac.uk/media/documents/legacy_documents/file_upload/27932_file.pdf